

Arap Dilinde Niyâbe

Niyabah in Arabic Language

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KARTAL¹

¹ Ondokuz Mayıs Üniversitesi/ İlahiyat Fakültesi/ Arap Dili ve Belagati
• mustafakartal2555@gmail.com • ORCID > 0000-0002-9619-1328

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 15 Ekim / October 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 3 Aralık / December 2021

Yıl / Year: 2021 | **Sayı – Issue:** 51 | **Sayfa / Pages:** 149-173

Atıf/Cite as: Kartal, M. "Arap Dilinde Niyâbe - Niyabah in Arabic Language". Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity 51, Aralık 2021: 149-173. <https://doi.org/10.17120/omuifd.1009996>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/omuifd>

Copyright © Published by Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity, Samsun, Turkey. All rights reserved.

ARAP DİLİNDE NİYÂBE

ÖZ:

Bu makalede Arap dilinde niyâbe olgusu ele alınmaktadır. Kısaca, belli şartları taşımak kaydıyla bir ögenin başka bir öge yerine kullanılması şeklinde tarif edilen ve bir nahiv ıstılahı olarak kullanımını oldukça geç dönemlerde başlayan niyâbe olgusunu açıklamak üzere nahiv ilminin teşekkül döneminde kullanılan ıstılahlardan ve sonraki dönemlerde yapılan tanımlardan yola çıkarak niyâbe olgusunun ne olduğu ortaya konmaya çalışılmaktadır. Bunu yaparken gerek cümle ve gerekse i'râb alameti düzeyinde niyâbe olgusunun dil ve gramer kitaplarındaki meşhur örnekleminden istifade edilmektedir. Son olarak bu olgunun varlık sebebine, dil ve gramer bakımından işgal ettiği konumuna işaret edilip, dilin gramatik bütünlüğüne ve anlam zenginliğine katkıları ortaya konmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Niyâbe, Nahiv, İ'râb Alâmetleri

NIYABAH IN ARABIC LANGUAGE

ABSTRACT:

In this article, we discussed the phenomenon of Niyabah in the Arabic language. Niyabah is briefly described as the use of a phenomenon instead of another one, provided that it carries certain conditions. The phenomenon of Niyabah, which started to be used as a syntax term in a relatively late period, has been discussed in our study based on the terms used in the formation period of syntax and the definitions made in later periods. In this way, the phenomenon of Niyabah has been analyzed with various examples at the level of words, sentences, and i'râb signs, and its importance, function, and usage areas in terms of the Arabic language have been pointed out.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Niyabah, Syntax, I'râb Signs

GİRİŞ

Niyâbe (النِّيَابَة) kelimesi sözlükte *-in yerine geçmek, yerini almak, temsil etmek, vekalet etmek* gibi anlamlara sahip, sülâsi نَيْبًا وَنِيَابَةً نَيْبٌ – نَيْبٌ – نَيْبٌ fiilinin mastarıdır. نَيْبًا وَنِيَابَةً نَيْبٌ ifadesi قَامَ مَقَامِي (falan kişi yerime geçti) şeklinde bir anlama sahiptir.^[1] Niyâbe kavramı bir nahiv ıstılahı olarak oldukça geç bir dönemde kullanılmaya başlanmıştır. Nahvî bir ıstılah olarak onu ilk kullanan kişi Zeccâcî (ö. 337/949) olsa gerektir.^[2] Ebû Hayyân (ö. 745/1344), niyâbenin en bariz örneklerinden birisi olan, nâib-i fâil kavramını ilk kullanan kişinin İbn Mâlik (ö. 672/1274) olduğunu^[3] ifade etmektedir.^[4] Geç dönemde ıstılahi bir hüviyet kazanmış olması sebebiyle niyâbenin ne olduğunu, Arap dilindeki yer ve konumunu tam olarak tespit edebilmek amacıyla bu dilin kurallarını yazıya geçiren ilk dönem dilcilerin onu ifade etmek için kullandıkları kavramlar önem arz etmektedir. Bahsi geçen bu kavramlar نَابٍ عَنْهُ، سَدَ مَقَامَهُ، قَامَ مَقَامَهُ، حَلَّ مَحَلَّهُ، أَجْرِي مَجْرَاهُ، وَضَعُ مَوْضِعِ كَذَا، وَقَعَ مَوْقِعَهُ، أَتَى خَلْفًا عَنْهُ gibi genel olarak “yerine geçmek” anlamına gelen ifadelerdir.

Bir dilsel ıstılahı ilk kez kullanan kişi için düşünüldüğünde, dile dair bir olguyu ifade etmek üzere kullandığı ıstılahtan amaç ilk anda yalnızca o olguyu açıklamaktır. Örneğin niyâbe olgusunu ifade etmek üzere yukarıda değinildiği gibi pek çok dil âlimi farklı ıstılahlar kullanmışlardır. Bu âlimlerin öncelikleri kuşkusuz bir ıstılah türetmek değildi, önlerinde bulunan dil olgusunu açıklamaktı. Dolayısıyla her birinin aynı amaçla kullandığı ıstılah çok değerlidir. Ancak bir ıstılahın ve bu ıstılahla yüklenen anlamların kemâle ermesi pek çok âlimin katkısıyla uzun zaman içerisinde gerçekleşmektedir. Söz gelimi yukarıda verilen ifadelerin hemen hepsinin ortak paydası, “bir ögenin başka bir öge yerine kullanılması” anlamını içermeleridir. Ancak Arap dilinde bir ögenin bir başka öge yerine kullanılması şeklinde açıklanabilecek tek öge niyâbe değildir, benzer başka dil olguları da vardır. Bu anlamda İbn Fâris’in (ö. 395/1004) “bir kelimeyi başka bir kelimenin yerine koymaktır” şeklinde tanımladığı ta’vîzi ‘Arabın şanındandır’ şeklinde nitelendirip ardından verdiği çok sayıda örneğin aslında ta’vîzin değil niyâbenin örnekleri olması^[5] ıstılahların zamanla ayrıldıklarının en güzel örneklerinden birisidir. Dolayısıyla niyâbe olgusunun tam olarak anlaşılabilmesi için mana veya amel bakımından ona benzeyen veya onunla ortak bazı özelliklere sahip diğer ıstılahlarla farkının ortaya

[1] Muhammed b. Mukrim Ebu'l-Fâzıl İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1993), 1/774; Ebû'l-Feyz Muhammed Murtaza el-Huseynî ez-Zebîdî, *Tâcû'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Kuveyt: Matba'atu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1977), 4/ 315.

[2] Ebu'l-Kâsim Abdurrahman b. İshak Ez-Zeccâcî, *el-İzâh fî 'ileli'n-nahv* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1979), 116; Mecid Nevî eş-Şemrî, “en-Niyâbe vemâ yudâri'uhâ mine'l-mustalehâtî'n-nahviyye”, *Mecelletü'l-Feth* 2/27 (2006), 22.

[3] Ebû Abdullah Cemaledin Muhammed b. Abdullah İbn Malik et-Tâî, *Şerhu't-teshîl* (Gize: Hicr, 1990), 2/124.

[4] Ebu Hayyân el-Endelûsî, *İrîşâfu'd-darb min Lisâni'l-'Arab* (Kahire: Matbaatu'l-Hâncî, 1998), 3/1325.

[5] Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ İbn Fâris, *es-Sâhibî fî fıkhi'l-luğa ve süneni'l-'Arab fî kelâmihâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 179.

konması gerekir. Niyâbeye benzeyen diğer bazı olgular ta'vîz (ıvaz), bedel, tazmîn, mu'akabe ve muşâbehe gibi dil olgularıdır. Burada niyâbenin ıstılahi anlamları verildikten sonra onun sınırlarını çizebilmek amacıyla bu kavramlara da çok kısa değinilecektir.

Bir nahiv ıstılahı olarak niyâbe kavramını açıklamak üzere birkaç tanım yapılmıştır. Necib el-Lubdî, *Mu'cemu'l-mustalehâti'n-nahviyye ve's-sarfıyye* adlı eserinde niyâbeyi 'bir şeyi başka bir şeyin yerine koymak demektir' şeklinde tanımlamakta ve şu şekilde örneklendirmektedir: Hazfedildiği durumda fâilin yerini, bir mef'ûlün bihin, zarfın, câr mecrûrun ya da mastarın almasıdır. Aynı şekilde bir mastarın, emir fiil yerine kullanılmasıdır. [6]

Modern araştırmacılardan Mecid Navd Ubeyd'in tanımına göre niyâbe; 'nâib olan lafzın anlam ya da fonksiyon bakımından yahut cümledeki görev veya konum açısından içinde bulunduğu durumu hak etmeme halini' ifade eder. [7]

Nihad Felih Hasan ise niyâbeyi, ister anlam ister görev düzeyinde olsun isterse i'râb veya bina düzleminde olsun bir lafzın, luğavî olarak asaleten kendisine ait olmayan bir konumda gelip aslın yerini alması ve onun bütün şartlarını taşıması olarak tanımlar. [8]

Abdulazim eş-Şâir'in "bir lafzın asalet bakımından kendisine ait olmayan bir konumda olması ve amel, i'rab durumu, ifade ve cümledeki görev bakımından yerine geçtiği ögenin yerini almasıdır" şeklindeki niyâbe tanımı üstteki son iki tanıma kaynaklık etmiştir. [9]

Niyâbe için yapılan bu tanımları kusurlu ve yetersiz olarak niteleyip eleştiren Abdullah Salih, "Arap dilinde kullanımı asıl olarak bilinen söz dizimi kuralları geçince cümlede yer alması beklenen (yer aldığı kabul edilen) unsurlardan birinin düşürülüp onun yerini başka bir unsurun alması ve bu yeni unsurun düşürülen unsurun özelliklerinin bir kısmını (hepsini değil çünkü onun kendisi değil) taşıması"^[10] şeklinde bir tanım getirmiştir. Bu tanımı irdelediğimizde diğerlerinden farklı olarak ilk göze çarpan şey hazif meselesidir. Her ne kadar bir ögenin bir başka ögenin yerini alması ifadesi zihinde hazfi canlandırırsa da önemine binaen tanımda yer verilmesi daha makul gözükmemektedir. Hazif gerçekleşikten sonra baş-

[6] Muhammed Semîr Necib el-Lubdî, *Mu'cemu'l-mustalehâti'n-nahviyye ve's-sarfıyye* (Beyrut: Muessese-tu'r-Risâle, 1985), 233.

[7] Abdullah Salih Amr Bâbe'ir, *Zâhiratu'n-niyâbe fi'l-Arabiyye* (Yemen: Dâru Hadramevt, 2010), 28; Eymen Mubarek Ramazan eş-Şemâyile, *En-Niyâbetu fi'n-nahvi'l-Arabî* (Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi, Lisansüstü Çalışmalar Enstitüsü, 2011), 10.

[8] Bâbe'ir, *Zâhiratu'n-niyâbe fi'l-Arabiyye*, 28; eş-Şemâyile, *En-Niyâbetu fi'n-nahvi'l-Arabî*, 10.

[9] Bâbe'ir, *Zâhiratu'n-niyâbe fi'l-Arabiyye*, 29.

[10] Bâbe'ir, *Zâhiratu'n-niyâbe fi'l-Arabiyye*, 32.

ka bir unsur gelerek mahzuf öğeye nâib olacaktır. Bu durumda, yerine başka bir şey getirilmeksizin hazfin olduğu bir cümlede ya da herhangi bir hazif olmaksızın cümlede bulunan fazla bir öge sebebiyle niyâbe söz konusu olmamaktadır. Niyâbenin gerçekleşebilmesi için ikinci olarak, mahzufun yerine gelen ögenin, onun yerini işgal ediyor olması gerekir. Aslında cümleden düşürülen öge, asıl unsurlardan birisi olduğu için o düşünce cümlede bir eksiklik meydana gelmekte ve yeni gelen öge onun yerini işgal ederek bu boşluğu doldurmaktadır. Dilcilerin niyâbenin bulunduğu öğeleri anlatırken وقع موقعه، حلّ محله، قام مقامه، gibi ifadeler kullanmaları bu sebeptedir. İbn Serrâc (ö. 316/929) nâib-i fâil konusunu işlerken cümleden düşen ve onun yerine gelen unsurların bu özelliklerini şöyle anlatmaktadır: “Fiil cümlesi fâilsiz tamam olamayacağı için (fâil asıl öğelerden olduğu için) fâili zikretmediğin durumda mef‘ûl, merfû konuma gelip onun yerini alır. Ancak mef‘ûlün, fâil konumuna gelip ref edilmesi ancak fâilin hazfi durumunda mümkündür. Aksi durumda mef‘ûl mansup olmak zorundadır.^[11] Tanımlarda ortaya çıkan diğer bir husus da nâib unsurun, amel, i‘râb ve delâlet bakımından yerine geldiği ögenin özelliklerini üstlenmesidir. Nihad Felih’in tanımında yer alan ‘onun bütün şartlarını taşıması’ ibaresiyle kastı da bu özellikler olmalıdır. Zira mahzuf öğeye ait şart veya şartlar söz konusu değildir. Yine nâib öge, yerine geçtiği ögenin bizzat kendisi olmadığı için sonuçta onun tüm özelliklerine haiz olmayacak, bazı özelliklerini taşımayacaktır. Örneğin menûb ‘anhın en çok özelliğini taşıyan nâib türü olan nâib-i fâil bile mef‘ûliyetten yükseldiği bu yeni makamında tam bir fâil gibi olmamakta anlam bakımından da olsa hala bir mef‘ûllük taşımaktadır. Bazı dilcilerin nâib-i fâili المفعول الذي لم يسمَّ فاعله şeklinde nitelendirmeleri de bu sebeptedir.^[12] Abdullah Salihè ait tanımın kusurlu yanı ise niyâbeyi yalnızca cümle terkiplerinde gerçekleşen bir olgu olarak sunmasıdır. Bu tanıma göre bir harfin başka bir harfe veya harekeye nâib olması ya da hareketlerin birbiri yerine geçmesi niyâbe kapsamı içerisine girmemektedir. İ‘râb alametlerinin birbiri yerine nâib olması konusunda bu hususa değinilecektir.

1- Niyâbeye Benzer Diğer Dil Olguları

Daha önce bahsedildiği üzere kadim dilciler niyâbe terimini kullanmamakla birlikte ortak paydası ‘bir ögenin başka bir ögenin yerine kullanılması’ olan çeşitli terimler kullanmışlardır. Niyâbe olgusunun özü bu olmakla birlikte Arap dilinde bir şeyin başka bir şeyin yerini alması şeklinde tezahür eden başka dil olguları da vardır. Niyâbenin genel çerçevesinin tam olarak çizilebilmesi için bu olgulara ve niyâbenin bunlardan farklı yanlarına dikkat çekmek gerekmektedir. Bu başlık altında bu dil olgularına değinilecektir.

[11] Ebû Bekr Muhammed b. Seri b. Sehl el-Bağdadi İbnü’s-Serrac, *el-Usûl fi’n-nahv* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, t.y.), 1/77.

[12] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Bâbe’ir, *Zâhiratu’n-niyâbe fi’l-‘Arabiyye*, 32-52.

'Bedel' ve 'ta'vîz' bahsi geçen dil olgularındandır. *Lisânu'l-Arab*'da bedel, bir şeyin başka bir şeyin yerine konması şeklinde tarif edilip kasem ifade eden *والله* ifade-sinde vâv harfinin tâ harfine ibdâl edilip *تالله* şeklinde kullanımı ile örneklendirir.^[13] İbn Yaîş (ö. 643/1245) ise bedeli zaruret ya da uygunluk (istihsân) sebebiyle bir harfin başka bir harfin yerine konması şeklinde tanımlamaktadır.^[14] Ta'vîzi ('ıvaz) de aynı şekilde bir harfi başka bir harfin yerine ikame etmek şeklinde tanımlayan İbn Yaîş ikisi arasındaki farklılığı 'ıvazda gelen harfin düşen harfin olduğu yere değil de başka bir yere gelmesi şeklinde açıklamakta ve bunu *عدة* ve *زنة* kelimeleriyle örneklendirmektedir.^[15] Zira bu iki kelimenin başındaki vâv harfleri düşmüş, 'ıvaz olarak gelen tâ-i merbûta ise kelimenin başına değil sonuna eklenmiştir. 'ıvaz için modern dönemde yapılan bir tanım da şu şekildedir: 'ıvaz; müfred veya mürekkeb bir kelimenin veya cümlenin bazı unsurlarının hafzedilip yerine bir harfin getirilmesidir, ıvaz olarak gelen harfin mu'avvazın yerine gelmesi zaruri değildir, oraya da gelebilir başka bir yere de. 'ıvaz, *زنة* örneğinde olduğu gibi kelimedeki *بعض* ve *كلّ* örneklerindeki tenvinin mahzuf muzâfun ileyhin 'ıvazı olması gibi terkipte veya *حينئذ* in sonundaki tenvin gibi cümleden 'ıvaz olabilir.^[16] Bedel ile 'ıvaz arasındaki farklılıklardan birisi, bazı istisna durumları hariç olmak üzere bedel kıyâsî iken 'ıvaz daha çok semâîdir.^[17] Örneğin *يا الله* ifadesinde nidanın hafzedilip ona 'ıvaz olarak sonuna mîm eklenmesiyle ulaşılan *اللهم* lafzından yola çıkarak burada olanın benzer şekilde başka kelimelere de uyarlanabilmesi söz konusu değildir. Ancak fiilinin *افتعال* babına aktarımında uğradığı değişiklik kıyâsî olup misâlî vâvîlerin hepsi için geçerlidir. Her iki kavramın niyâbe ile ortak yanı bir şeyin başka bir şeyin yerine ikame olmasıdır. Farklılıkları ise hazif ve yerine ikame, bedel ve 'ıvazda kelime üzerinde gerçekleşirken niyâbede cümlede veya cümlenin bir gereği olan ifrâb alametlerinde gerçekleşmesidir. Yine bedel ve 'ıvazda ikame edilen öge mahzuf unsura ait herhangi bir özelliği taşımazken niyâbede onun bir kısım özelliklerini taşımaktadır.

Niyâbe ile nahiv ilmindeki bedelin farklılığına da değinmek gerekir. Nahivdeki bedelden amaç önceki hükmü (mübdel minh) pekiştirmek, ona dair açıklama getirerek yanlış anlaşılmanın öne geçmektir. Niyâbede ise nâib, menûb 'anhin yerine gelir, onun mahallini işgal eder ve onun hükmünü alır. Buradaki önemli bir incelik nâibin bu hükmü bir tâbî olduğu için değil bizzat mahalli işgal ettiği için almasıdır. Bedel ise tam tersine mübdel minhin hükmünü onun bir tâbîi olarak almaktadır. Böylece nâib içerisinde bulunduğu cümlenin temel öğelerinden birisi iken bedel böyle değildir. Aynı şekilde bedel ile mübdel minh aynı cümlede yer alabilirken,

[13] İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/231.

[14] Ali b. Ya'îş İbn Ya'îş, Muva'ffakuddin Ya'îş b. Ali, *Şerhu'l-mufassal* (Mısır: İdâretü't-Tibâ'ati'l-Müniriyye, t.y.), 10/7.

[15] İbn Ya'îş, *Şerhu'l-mufassal*, 10/7.

[16] Bâbe'ir, *Zâhiratu'n-niyâbe fi'l-Arabiyye*, 137.

[17] Abbas Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 4/759).

nâib yalnızca menûb ‘anhin hazfi durumunda ortaya çıkar.^[18]

Niyâbeye benzer şekilde tanımlanan bir diğer olgu bir kelimenin başka bir kelime yerine kullanılması (إقامة صيغة مقام أخرى) durumudur. Bu durum {قَالَ لَا عَاصِمَ} âyetinde^[19] عاصم (koruyucu) kelimesinin معصوم (korunan) manasına kullanılması gibi ism-i fâilin mef‘ûl manasına; {إِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًّا} âyetinde^[20] مَأْتِيًّا kelimesinin آتِيًّا yerine kullanılması gibi mef‘ûlün ism-i fâil manasında kullanılması; {لَا تُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكْرًا} âyetinde^[21] olduğu gibi mastarın فِعْلٌ vezninde gelmesi; {لَيْسَ لَوْفَعَتِهَا كَاتِبَةٌ} âyetindeki^[22] gibi ism-i fâilin ya da {بِأَيْدِيكُمْ} âyetindeki^[23] gibi mef‘ûlün mastar manasına kullanılması vb. farklı türlerde olabilir.^[24] Bir ögenin başka bir öge yerine kullanılması yönüyle niyâbeye benzeyen bu olgu Kur’ân-ı Kerim’in ve Arap dilinin hitap üsluplarından birisidir. Bu kullanımlarda öne çıkan iki öge arasındaki mana ilişkisidir. Söz gelimi {بِأَيْدِيكُمْ} örneğinde المفتونون kelimesi her ne kadar mef‘ûl kalıbında olsa da الْفِتْنَةُ yani mastar manasındadır. Niyâbede ise öne çıkan husus mana aktarımından ziyâde nahiv ve i‘rab bakımından bir ögenin bir başka ögenin yerini almasıdır. Mana açısından bakıldığında niyâbede, nâib öge menûb ‘anhın i‘rab ve hüküm bakımından hükümlerini taşımakla birlikte onun manasına sahip olmadığı durumlar da vardır. Söz gelimi bir mef‘ûl, nâibi fâil konumuna geldiğinde de aslında mef‘ûliyye manasını korumakta, ancak i‘rab ve hüküm bakımından fâilin özelliklerine sahip olmaktadır.

Görüldüğü üzere niyâbe olgusu, benzerlerinden kendine ait bazı özellikleriyle ayrılmaktadır. Özetle niyâbe olgusundaki temel özellik bir ögenin hafzedilip yerine başka bir şeyin gelip onun yerini işgal etmesi ve ona ait bazı özellikleri bünyesinde barındırmasıdır. Konunun daha iyi anlaşılması için cümle ve i‘râb alameti düzeyinde niyâbe ile açıklanan bazı durumlar ele alınıp örnek olarak sunulacaktır.

2- Nâib-i Fâil

Nâib-i fâil ilk dönem dil kitaplarında genellikle لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ (fâili zikredilmeyen) şeklinde isimlendirilir. Bu şekilde isimlendirilme sebebi fiilin gerçek fâilinin zikredilmemesidir. Müberred bunu (ö. 286/900) fâilin yerini alan ögeyi öne çıkartar-

[18] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. eş-Şemrî, “en-Niyâbe”, 24.

[19] Hûd 11/43.

[20] Meryem 19/61.

[21] el-İnsan 76/9.

[22] el-Vâkıa 56/2.

[23] el-Kalem 68/6.

[24] İmâm Bedreddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân* (Kahire: Mektebetü Dâri’t-Turâs, 1984), 2/285-292.

rak بِذَكَرِ فَاعِلُهُ (fâili zikredilmeyen mef'ûl) şeklinde isimlendirmiştir.^[25] Ancak nâib-i fail kavramı fâilin yerine geçen ögenin her zaman mef'ûl olmadığı düşünüldüğünde daha kapsayıcı bir isimlendirme olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bir ögenin fâile nâib olabilmesi için ilk aşama gerçek fâilin hazfedilmesidir. Fâilin hazfi veya zikredilmemesi pek çok amaç için olabilir. Zikrini gerektiren bir nedenin olmaması, tazim veya tahkir, muhatabın fâili zaten biliyor olması, zikrinden duyulan endişe veya korku ve sözü söyleyenin fâilin kim olduğunu bilmiyor oluşu bu sebeplerdendir.^[26] İkinci aşama fâilin hazfiyle oluşan boşluğu bir başka ögenin doldurmasıdır. Zira fâilsiz bir fiil olamayacağı için onun hazfi durumunda zorunlu olarak bir başka öge onun yerini alır. Üçüncü ve son aşama ise fâilin yerine geçen ve nâib-i fail diye isimlendirilen bu ögenin, fiilin kendisine isnâdı sebebiyle yerini işgal ettiği fâilin îrâbını alması, yapısına göre lafzen, takdiren veya mahallen merfû olmasıdır.

Fiilin hazfedildiği cümlede hangi ögelerin nâib-i fail konumuna geçeceği ve hangilerinin geçemeyeceği konusu dilcilerin uzun uzun açıklamalar yaptıkları ve zaman zaman da görüş ayrılıklarına düştükleri bir konudur. Ancak fâilin yerine geçecek ögenin birinci sırada mef'ûlün bih olacağı çoğunun ortak görüşüdür.^[27] Bu görüşü paylaşan İbnü'l-Enbârî, (ö. 577/1181) aralarında cümle içerisinde zıtlık bulunan mef'ûlün fâilin yerini nasıl alabileceği sorusuna cevap arayarak durumu mantıksal bir zemine oturtmaya çalışır. Ona göre bu durumun garipsenecek bir yanı yoktur. Zira mef'ûlün fail konumunda olması Arap dilinde benzeri olmayan bir husus değildir. Örneğin مَاتَ زَيْدٌ (Zeyd öldü) dendiğinde زَيْدٌ kelimesi fail olarak gösterilmesine rağmen aslında mef'ûl manasındadır. Çünkü ölme eylemini gerçekleştiren fâilin kendisi değildir. Bu örnekte mef'ûl nasıl fail konumunu almışsa meçhul yapılarda da benzer durum söz konusudur.^[28]

Mef'ûlün bihin fâile nâib olduğu cümlede fiil eğer tek mef'ûl alan bir fiilse, artık mef'ûl almayacak, iki mef'ûle müteaddî ise tek mef'ûl alacaktır. İki mef'ûl alan bir fiilde, hangisinin nâibi fail konumuna yükseleceğine dair İbnü'l-Enbârî anlamın bozulmaması durumunda her ikisinin de nâib-i fail olabileceğini ama anlam bozuluyorsa ilkinin olacağını ifade etmektedir. örneğin أعطيتُ زَيْدًا درهماً (Zeyd'e bir dirhem verdim) cümlesi, أعطيتُ زَيْدًا درهماً (Zeyd'e bir dirhem verildi) şeklinde olabileceği gibi أعطيتُ درهماً زَيْدًا (bir dirhem Zeyd'e verildi) şeklinde de meçhul ola-

[25] Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Muktedab* (Kahire: Lecnetü lhyâ-i Tûrâs'l-İslâmî, 1994), 4/50.

[26] Ebu'l-Bekâ Abdullah b. Huseyn el-Ukberî, *el-Lübâb fî 'ilel'l-binâ ve'l-irâb* (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muâsir, 1995), 1/157; Bu konuda ayrıntılı bilgi ve örnekler için bkz. Fazıl Salih es-Samerâî, *Me'âni'n-nahv* (Kahire: Şeriketu'l-Atik lîsinâ'ti'l-Kitâb, 2003), 2/62-68.

[27] Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi' fî şerh-i cem'i'l-cevâmi'* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 1/518.

[28] Ebü'l-Berekât el-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye* (Kuveyt: Vuzâretu'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 2015), 70.

bilir. Çünkü her iki durumda da bir anlam karmaşası söz konusu değildir. Ancak aynı şey *أعطيت زيدا غلاماً* (Zeyde bir köle verdim) cümlesi için geçerli değildir. Zira burada her iki mef'ül de mana olarak "alma" eylemini gerçekleştirme imkânına sahiptir. Dolayısıyla burada ilk mef'ülün bırakılıp *أعطى غلاماً زيدا* şeklinde ikinci mef'ülün nâib-i fâil yapılması caiz değildir.^[29] Aynı şekilde eğer iki mef'ül alan fiil zanne ve kardeşlerinden ise yani aslı mübteda haber olan iki mef'ül alan bir fiil ise bu durumda yalnızca birinci mef'ül nâibi fâil konumuna geçebilir. Zira ikincisi özünde haberdir, haber ise mübtedaya isnâd edilmiştir, aynı zamanda fiile de isnâd edilemez.^[30]

Üç mef'ül alan fiiller de meçhul yapıldıklarında iki mef'ül alır hale gelir. Bu fiiller için de fâiliyet manasını taşıyor olması sebebiyle ilk mef'ülün nâib-i fâil yapılması en uygun olanıdır

Meçhul yapıda fiilin yapısının değişme sebebi ise ardından gelen ögenin fail mi yoksa fail konumuna yükseltilmiş mef'ül mü olduğunu göstermek içindir. İbnü'l-Enbârî meçhul yapıda fiilin damme ile başlatılmasını düşen ögenin fâil olduğunu belirtmek üzere onun konumuna işaretle ilk harfin damme olduğunu, ikinci harfin kesra yapılmasının ise yeni oluşan fiilin diğer kalıplara benzememesi için olduğunu öne sürer.^[31] Ukberî (ö. 616/1219) ise ilk harfin damme yapılmasını bu sebebe bağlamayı zayıf bir görüş olarak nitelendirip meçhul şifalardaki hareke düzeninin, isim veya fiillerde bir benzerinin olmaması sebebiyle bu şekilde yapıldığı görüşünü savunur.^[32]

Mef'ülün bihin bulunmadığı bir cümlede, zaman zarfı, mekân zarfı, mastar ve câr mecrûr nâibi fâil konumuna yükselebilir. Bir cümlede bunlardan birkaçı aynı anda yer alıyorsa dilcilerin çoğunluğuna göre orada muhayyerlik vardır. İstenilen birisi nâib-i fâil yapılabilir.^[33] Ancak bu durum cümlede mef'ülün bihin olmadığı durum içindir. Zira eğer cümlede mef'ülün bih varsa fâilin yerini alacak öge odur. Ukberî, ona bu önceliği veren sebepleri sıraladıktan sonra Kûfeli dilcilerin aynı görüşü paylaşmadığını belirtir.^[34]

Burada dikkat çekilmesi gereken husus nelerin nâib-i fâil olacağından ziyade nelerin olamayacağı ve niçin olmayacağı meselesidir. Çünkü niyâbede öne çıkan şeylerden birisi nâibin, yerine geçtiği ögenin özelliklerini taşıması gerekliliğidir. Fâilin özelliklerini taşıyamayan öğeler nâib-i fâil olamazlar. Örneğin bir fâil açık

[29] İbnü's-Serrac, *el-Usûl fi'n-nahv*, 1/79; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 71.

[30] es-Samerrâî, *Me'âni'n-nahv*, 2/70.

[31] el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 74.

[32] el-Ukberî, *el-Lübâb*, 1/158.

[33] el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 75; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 1/523.

[34] el-Ukberî, *el-Lübâb*, 1/159.

veya gizli, marife veya nekra olabilirken hâl konumundaki bir öge ise yalnızca nekra olabilir, marife olamaz. Aynı şekilde haller başka bir ögeye (sahibu'l-hâle) isnâd edilmiş olmaları yönüyle tıpkı haber gibidirler. İkinci bir isnâd mümkün olmadığı için fâil konumuna geçemezler. Benzer özelliklerinden dolayı, temyiz, mef'ûlün leh, müstesna gibi ögeler gerek yapı bakımından fâillik konumundan farklılıkları sebebiyle gerekse konum değiştirmeleri halinde ortaya çıkacak anlam kaybı sebebiyle nâib-i fâil olamazlar.^[35] Özetle niyâbede esas olan nâibin, menüb 'anhnin hükmünü taşıması ve onun görevlerini yüklenbilmesidir. Bu potansiyele sahip olmayan bir ögenin nâib olması söz konusu değildir.

Nâib-i fâilin fâil konumuna yükselip ref edilmesi kıyasa göredir. Buna göre nâib-i fâil, yerini aldığı öge olan fâile kıyasla merfû olmaktadır. Bu kıyasta fâil, asıl; hüküm, ref konumda olma; illet ise fiile isnâddır.^[36] Nâib'i fâil olarak fâil konumuna yükseltelen öge cümle içerisinde artık fâilin yerini işgal ettiği için onun özelliklerini taşımak durumunda olacaktır. Söz gelimi mef'ûl konumunda olduğunda mansup iken artık merfû olacak, cümlenin tamamlayıcı unsurlarından birisi iken yeni konumunda asıl ögelerinden birisi olacak, öncesinde fiilin önüne geçmesi mümkünken artık geçemeyecek, fiil ile müzekkerlik müenneslik bakımından herhangi bir ilgisi yok iken artık fiil ona göre şekillenecektir.

3- Nâib-i Mef'ûli Mutlak

Mef'ûlün mutlak, âmilini tekit eden, onun türünü veya sayısını gösteren mansup isimdir. ضربتُ ضرباً, ضربتُ ضرباً الأمير ya da " ضربتُ ضربتين " örneklerinde olduğu gibi. Mef'ûlün mutlak çoğunlukla fiilin mastarıdır.

Mef'ûlün mutlak şeklinde isimlendirilme sebebi, fâilin gerçek mef'ûlü olması, harfi cer vb. herhangi bir bağlantıya ihtiyaç duymaksızın ona doğrudan bağlanmasıdır. Nitekim diğer mef'ûl türleri bu şekilde doğrudan fâilin mef'ûlü değildirler. Onların mef'ûl diye isimlendirilmeleri, fiille olan bağlantıları, onun yerini veya zamanını bildirmeleri sebebiyledir.^[37]

İlk dönem gramer kitaplarında mef'ûlün mutlak kavramı yerine daha çok mastar kelimesi kullanılır. المصدر المنصوب ya da المصدرية على المنصوب gibi ifadelerle anılır. Ancak mastar, mef'ûlün mutlaka göre çok daha umumi bir kavramdır. İki kavram arasındaki fark, canlı kavramı ile insan kavramı arasındaki farka benzetilir. İnsan bir canlı olmakla beraber, bütün canlılar insan değildir. Aynı şekilde mastar bir cümlede mef'ûlün mutlak olabileceği gibi, fâil, mef'ûlün bih, mef'ûlün leh

[35] el-Ukberî, *el-Lübâb*, 1/161-163.

[36] Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İktirâh fî usûlî'n-nahv* (Dimaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2006), 181.

[37] Ebû'l-İrfan Muhammed b. Ali es-Sabban, *Hâşiyetu's-Sabbân 'alâ Şerhi'l-Üşmûnî lielfiyeti İbni Mâlik* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 2/161.

gibi çok sayıda öge olabileceksen mef'ûlün mutlak sadece mastar olabilir. Nitekim bazı dilciler mef'ûlün mutlakı doğrudan mastar olarak tanımlamışlardır.^[38] Mef'ûlün mutlak, ضربك ضربت أليم gibi haber ya da وَلى مُذْبِرًا âyetindeki^[39] gibi hâl olamaz. Mef'ûlün bih, mef'ûlün fih veya mef'ûlün lehte olabildiği gibi bir câr ile ya da mef'ûlün me'ah gibi bir zarf ile de kayıtlanamaz.^[40] Yani sadece mastar olması bir kelimenin mef'ûlün mutlak olması için yeterli değildir.

Mef'ûlün mutlakta asıl olan mastar olmakla birlikte zaman zaman onun yerini bu mastara delalet eden başka ögeler alabilir.^[41] Yani mastara nâib olabilir ki bu başlık altında bunlar ele alınacaktır.

Tanımında da zikredildiği üzere mef'ûlün mutlakın âmilini tekid eden, onun türünü veya sayısını bildirenler şeklinde üç farklı tür vardır. Mef'ûlün mutlakın özellikleri hangi tür için olduğuna göre değişiklik gösterebilmektedir.

Yalnızca tekid için olan mef'ûlün mutlak, amel etmez^[42], tesniye veya cemi yapılmaz. Zira başka bir şeyle kayıtlanmamış mastar cins manası ifade eder hem müfrede hem cemiye delalet eder. Âmili (fiili), hazfedilmez^[43] ve âmilinin öncesinde gelmez. Diğer iki tür mef'ûlün mutlak da çoğunlukla amel etmez, ancak bunlar tesniye veya cemi yapılabilir ve âmilinin önüne geçebilirler.

Nelerin niyâbeten mef'ûlün mutlak olabileceğine geçmeden önce şunu özellikle vurgulamak lazım ki niyâbeden söz edebilmek için bir kere asıl ögenin yani fiilin mastarının hazfedilmesi gerekir. Hazif gerçekleştikten sonra ancak bir öge gelip onun yerini alabilir. Burada mef'ûlün mutlakın hazfedilebilmesi için temel bir şart vardır ki o da mef'ûlün mutlakın fiilin kendi mastarı olmasıdır. Mef'ûlün mutlak konumundaki öge fiil ile aynı kökten türeyen bir mastar veya eş anlamlı bir mastar ise bu durumda onun hazfedilip yerine başka bir ögenin geçmesi söz konusu değildir. Zira mesela bir كَلَّ kelimesi gelmişse nâib-i mef'ûli mutlak olarak bunun için söylenebilecek tek söz cümledeki asıl fiilin mastarına nâib olduğudur. Başka bir fiilin mastarı onun yerine geçemez. Mef'ûlün mutlaklar mansup oldukları için, mahzuf mastarın yerine nâib olarak gelen öge de ona niyâbeten mansup olarak i'râb edilir.^[44]

[38] İbn Ya'îş, *Şerhu'l-mufassal*, 1/109.

[39] en-Neml 27/10.

[40] Muhammed Muhyeddin Abdulhamid, *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfıyyeti İbn Mâlik* (Beyrut: Menşûrâtü'l-Mektebeti'l-Asriyye, t.y.), 2/205-206

[41] es-Sabban, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 2/159.

[42] Mahzuf fiilin nâibi olması durumu dışında.

[43] İstisna olarak اجلسوا جلوسا yerine أتخذ بخلًا kullanılması gibi bazı talebi istifhami cümlelerde âmili zorunlu olarak hazfedilir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 2/211.

[44] Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 2/213.

Fiilin mastarına niyâbeten mef'ûlün mutlak olarak gelebilecek ögeler şunlardır:

- Mastarın eş anlamlısı; جلسْتُ قعوداً yerine جلسْتُ جلوساً gibi.
- Özel isim olmamak şartıyla ism-i mastar^[45] ; توضأ المصلي وضوءاً ; gibi.

- Mahzûf mastara dönen bir zamir veya ism-i işaret. Örneğin samimiyetten bahseden kişinin أخلصت الإخلاص لمن أوده yerine أخلصته لمن أوده veya أقبلت الإقبال yerine أقبلت هذا demesi gibi.

- Mahzûf mastarın aynısına muzâf olmaları şartıyla كل, بعض ve benzeri anlama sahip kelimeler. Örneğin لا تُثَقِّقُ كلَّ الإنفاق cümlesindeki كلَّ kelimesi mef'ûlün mutlakıdır. Burada dikkat edilmesi gereken husus كلَّ kelimesinin muzâfun ileyi konumundaki الإنفاق kelimesi fiilin kendi mastarı olmakla birlikte mef'ûlün mutlak değildir. Bu cümlede كلَّ kelimesi, hazfedilip yerine konumlandırıldığı إنفاق kelimesinin nâibidir.

- Mahzûf mastarın sıfatı. Örneğin تكلمت أحسن التكلم yerine تكلمت تكلمًا أحسن التكلم.

- Mahzûf mastara delalet eden sayı. Örneğin يدور عقرب الدقائق في الساعة ستين دورة cümlesinde دورانا mastarı hazfedilip يدور عقرب الدقائق في الساعة دورانا şeklinde sayısının nâibi olarak mef'ûlün mutlak konumundadır.

- Mahzûf mastarı eyleme dökmeye yarayan alet; سقيت العاطش كوبًا örneğinde fiilin mastarı olan السقي hazfedilmiş كوب kelimesi ona nâib olmuştur. Burada önemli olan mahzûf mastarın yerine geçen ögenin, o mastarın eyleme dökülmesine delalet eden bir alet ismi olmasıdır. Mezkur örnekte bulunan bardak kelimesi içmek-içirmek eylemi için normal şartlarda kullanılan bir alet olduğu için ona nâib olabilmıştır. Ama mesela دلو (kova) kelimesi normalde su içmek için kullanılmayan bir eşya olduğu için سقي mastarına nâib olarak kullanılmaz.

- Mahzûf mastarın türlerinden birine delalet eden isim. Örneğin قعد الطفل القرفصاء cümlesi قعد الطفل قعود القرفصاء dan dönüştürmedir. Burada القرفصاء kelimesi bağdaş kurma, çömelme anlamında oturma türlerinden birini karşıladığı için mahzûf mastara nâib olmuştur.

- Mahzûf mastarın heyetine/biçimine delalet eden lafız. فعلة kalıbı bu anlamı ifade eder. Örneğin مشى القط مشية الأسد cümlesinde مشية kelimesi mahzûf mastara nâib olarak mef'ûlün mutlakıdır.

[45] المصدر manaya delâleti bakımından fiilin mastarı ile aynı olan ve iştikak yönüyle de onunla aynı kökten türemiş olan ama o fiile ait olmayan bir mastardır. Harf sayısı asıl mastardan daha azdır.

Burada verilenlerin dışında mahzûf mastarın vaktine delalet eden lafız, mâ-i istihâmîyye, mâ-i şartıyye gibi başka öğeler de vardır.^[46]

Görüldüğü gibi fiilin kendi mastarı dışında mef'ûlün mutlak konumunda olabilen öğeler mastarlar ve mastar olmayanlar olmak üzere iki grupta ele alınabilir. Bunlardan mastar olanların fiilin kendi mastarına niyâbeten mi yoksa doğrudan mı mef'ûlün mutlak oldukları bir başka deyişle bir fiilin kendi mastarı dışında başka bir mastarı doğrudan mef'ûlün mutlak olarak alıp alamayacağı hususu dilciler arasında ihtilafli bir konudur. İkinci durumda yani bir fiilin kendi mastarı dışında başka bir mastarı doğrudan mef'ûlün mutlak olarak alması durumunda niyâbe söz konusu olmamaktadır. Müberred ve Sirâfî'nin (ö. 368/979) de içinde bulunduğu çoğunluk bu görüşü savunur. Sibeveyhi (ö. 180/796) ise bu tip cümlelerde uygun bir fiil takdir ederek, mef'ûlün mutlak olan öğeyi ona bağlar. Örneğin { وَاللَّهُ أَنْتَبَكُمْ } ve { مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا } âyetinde^[47] نَبَاتًا kelimesinin öncesine نَبَيْتُمْ fiilini takdir eder. Muradif mastarın mef'ûlün mutlak olması hususunda da aynı fikri savunan Sibeveyhi جَلَسْتُ örneğini وَقَعَدْتُ قَعُودًا جَلَسْتُ şeklinde ele alıp oradaki mef'ûlün mutlakın قَعَدْتُ fiiline ait olduğunu savunur.^[48] Ancak bu takdire göre niyâbenin aşamaları olan hazif-işgal eylemleri gerçekleşmediği için burada da niyâbeden söz etmek mümkün değildir. Her ne kadar dilciler bu konuyu mastara nâib olan öğeler başlığı altında ele alsalar da görüldüğü üzere bu durum yalnızca haziften ibarettir. Çünkü dilcilerin getirdiği her iki açıklama; fiilin kendi mastarı yerine aynı kökten türemiş başka bir fiilin mastarını veya eş anlamlı bir başka fiilin mastarını doğrudan mef'ûlün mutlak olarak nasbetmesi ya da mansup öğenin öncesine kendi fiilinin takdir edilmesi durumlarının ikisi de niyâbe olmamaktadır. Bu konuda diğer bir görüş ise Mâzini'ye (ö. 249/863) ait olan görüştür. Onun ileri sürdüğüne göre جَلَسْتُ ifadesi اَسْلَمْتُ جُلُوسًا şeklinde. Burada mef'ûlün mutlak konumundaki جُلُوسًا kelimesi hazfedilip ona niyâbeten eş anlamlı bir mastar olan قَعُودًا kelimesi getirilmiştir. Diğer iki açıklamanın aksine durumu niyâbeye ile açıklayan bu görüş son dönemlerde meşhur olan görüştür.^[49]

Mastarın hazfedilip ona nâib olarak başka bir öğenin getirilmesi bazı amaçlara binâen yapılır. Anlam genişliği sağlamak bunların en önemlilerindendir. Örneğin bir mastarın yerine sıfatının kullanılması ile, mastarın zikredilmesi durumunda ifade edemeyeceği belki hiç ihtimal dahilinde bile olmayacak yeni bir anlam ifade edilebilir. Mesela { وَادْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ }^[50] âyetinde كَثِيرًا kelimesi bu haliyle ذَكْرًا كَثِيرًا manası ifade ettiği gibi, وَقْتًا كَثِيرًا anlamına da muhtemeldir. Ancak

[46] Mef'ûlün mutlakla nâib olan öğelere dair ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Ya'îş, *Şerhu'l-mufasssal*, 1/110-113; el-Endelûsî, *İrtisâf*, 3/1353-1359; Abdulhamid, *Evdahu'l-mesâlik*, 2/213-225; Hasan, *en-Nahvu'l-vâfî*, 2/214-218.

[47] Nûh 71/17.

[48] İbn Ya'îş, *Şerhu'l-mufasssal*, 1/112.

[49] Bâbe'ir, *Zâhiratu'n-niyâbe fi'l-Arabiyye*, 304.

[50] Âl-i İmrân 3/41.

mastarın zikri durumunda bahsi geçen ikinci anlam ortadan kalkmaktadır.^[51]

Mef'ûlün mutlaka fiilin kendi mastarına nâib olarak gelme sebepleri arasında;

- Mastarın eş anlamlısını, zamirini ya da ism-i failini kullanarak anlamda bir genişlik sağlamak,
- Bir ismi işaretli veya mastarın meydana geliş türlerinden birini nâib olarak kullanmak suretiyle mastarın türüne işaret etmek,
- Mastarın aynı kökten türeyen bir başka mastarını kullanarak tek bir ifadeyle iki anlama delalet etmek,
- Mastarın sayısına, aletine, yapısına veya zamanına delalet etmek vb. amaçlar sıralanabilir.^[52]

4- Zaman ve Mekân Zarfına Niyâbe

Cümlede mef'ûlün fih konumunda olan yani isnâdın gerçekleştiği yeri veya zamanı bildiren öğeler zarflardır. Ancak özü itibariyle zarf olmadığı halde bazı isimler yer aldıkları cümlede isnâdın gerçekleştiği zamana veya mekâna delalet ederler. Başka bir deyişle bazı kelimeler zarflara nâib olurlar. Bu öğeler şunlardır:

- Mahzuf zarfın sıfatı; örneğin {وَمَنْ كَفَرَ فَأُمْتَعَهُ قَلِيلًا} âyetindeki^[53] قَلِيلًا kelimesi زَمْنَا قَلِيلًا şeklinde alınınca zarfa nâib olmaktadır. Aynı kelimenin قَلِيلًا تَمْتِيْعًا şeklinde fiilin mastarına niyâbeten mef'ûlün mutlak olarak alınması da dil açısından mümkündür.^[54] Burada şuna değinmek gerekir ki niyâbe konusunda kapsamlı bir çalışması olan modern araştırmacı Abdullah Salih, her ne surette olursa olsun bir sıfatın mevsufuna nâib olamayacağını iddia etmiş ve bunu uzun uzun delillendirmeye çalışmıştır. Ona göre buradaki durum sadece haziften ibarettir.^[55] Burada ayrıntıya girmemek üzere onun bu görüşüne katılmadığımızı ifade etmekle yetineceğiz. Zira söz gelimi ayetteki قَلِيلًا kelimesi zarf özelliği taşımayan bir sıfattır. Ancak mevsufu mahzuf sıfat olarak değil, zarf olarak i'râb edilmektedir.

- Sayılar; örneğin عَشْرِينَ سُرْتُ cümlesinde عَشْرِينَ sayısı zaman zarfına nâib olmuştur.

[51] Benzer örnekler için bakınız: es-Samerrâî, *Me'âni'n-nahv*, 2/164.

[52] Bâbe'ir, *Zâhiratu'n-niyâbe fi'l-Arabiyye*, 295.

[53] el-Bakara 2/126.

[54] es-Samerrâî, *Me'âni'n-nahv*, 2/165.

[55] Bâbe'ir, *Zâhiratu'n-niyâbe fi'l-Arabiyye*, 325.

- İsm-i işaret; örneğin جئت هذا الوقت cümlesinde هذا kelimesi bu türdendir.

- جزء - كى، بعض، جزء - مشيئت بعض cümlesinde بعض الميىل سرئت بعض cümlesinde mekân zarfına; مشيئت بعض cümlesinde zaman zarfına nâib olmuştur.

- Masterlar; zaman veya mekân zarflarının muzâfun ileyhleri olup, muzâfları hazfedildiği takdirde onlara nâib olarak gelebilirler. Masterların zaman zarflarına nâib olarak kullanımları, mekân zarflarına nâib olmalarına nisbeten daha fazladır.^[56] Örneğin أتىك طلوع الشمس (güneş doğarken sana geleceğim) cümlesinde طلوع mastarı zaman zarfına; جلسك قرب زيد (Zeyd'in yanına oturdum) cümlesinde de قرب kelimesi mekân zarfına nâib olarak mef'ûlün fih konumunda gelmişlerdir. İlk cümle mef'ûlün fih konumundadır, burada zarf konumundaki وقت kelimesi hazfedilip ona niyâbeten muzâfun ileyhi olan طلوع mastarı zarfiyyet konumunda mansup olmuştur. Zaman zarfı olarak bu şekilde kullanım tüm masterlar için mümkün olmakla birlikte aynı şey mekân zarfı olarak kullanımda söz konusu değildir. Çünkü masterların mekân zarfı olarak kullanımı nadirdir. Örneğin Zeyd'in oturduğu mekânı kast ederek جلسك زيد denmez, yaygın kullanım bu cümlenin onun oturma zamanını ifade ettiği yönündedir.^[57] Şunu da söylemek gerekir ki masterlara dair bu söylenenler sarih masterlar içindir, أن'li masterlar yani mastarı müevveler zarflara nâib olmazlar.^[58]

Bunların dışında cümlede zımnî bir فى manasını içermesi sebebiyle zarfa niyâbeten nasbedilen semâî bazı kullanım örnekleri de vardır. Mesela أحققاً أنك ذاهبٌ؟" cümlesindeki أحققاً kelimesi اسلىندا أفى حققٌ manasında kullanıldığı için bu kelime zarfiyyete niyâbeten mef'ûlün fih olarak mansup yapılmıştır.^[59]

Cümlelere doğru anlamlar yüklemeye nelerin zarflara nâib olabileceği hususu önem arz etmektedir. Örneğin الدرسُ خروج الرجال şeklinde basit bir isim cümlesi ele alındığında bu cümlede خروج kelimesi müfred haber kabul edildiğinde "Ders adamların çıkmasıdır" şeklinde anlaşılacaktır. Ancak buradaki خروج kelimesinin bir mastar oluşu ve masterların zarflara nâib olarak kullanılacakları bilgisi göz önünde bulundurulduğunda bu cümle "Ders adamların çıktığı zaman olacaktır" şeklinde daha düzgün bir anlam ifade edecektir. İlk durumda خروج mastarı müfred haber konumunda olduğundan merfû; ikinci durumda ise zarfiyyet konumuna niyâbeten mansup yapılacak ve şibih cümle olarak mahallen merfû olacaktır. Ancak denildiği gibi ikinci anlama ulaşabilmek için niyâbeye dair verilen malumatın bi-

[56] es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2/125.

[57] Bahauddin Abdullah el-'Akîlî el-Misrî el-Hemedânî İbn Akîl, *Şerh-u İbn Âkîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik* (Kahire: Dâru't-Turâs, 1980), 2/200.

[58] es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2/126.

[59] Said b. Muhammed b. Ahmed el-Afgânî, *el-Mûcez fî kavâ'idil-luğati'l-'Arabîyye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2003), 286.

linmesi gerekmektedir. Bu durumu niyâbe konusunun önemini ortaya koyan basit bir örnektir.

5- Muzâfun İleyhin Muzâfa Nâib Olması

Arap dilinde muzâf konumundaki ögenin hazfedilip muzâfun ileyhin onun yerini alması ve onun i'râbiyla i'rablanması oldukça yaygın bir kullanımdır. Kur'an-ı Kerim'de de bunun çok sayıda örneği vardır. Mesela {حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتِكُمْ} âyetinde^[60] haram kılınan şey annelerin kendileri değil nikahlarıdır. Âyetin takdiri حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ şeklindedir. Burada nâib-i fâil konumunda muzâf bir kelime olan حُرِّمَتْ hazfedilmiş, yerine ona niyâbeten muzâfun ileyhi olan أُمَّهَاتِكُمْ kelimesi geçmiş ve onun i'rabını alarak merfû olmuştur. Aynı şekilde نِكَاحُ kelimesi için müzekker sigada gelmesi gereken fiil, o hazfolup muzâfun ileyhi yerini alınca, uyum gereği müennes olmuştur. Bir başka örnek, âyetteki^[61] {وَأَسْأَلُ الْقَرْيَةَ} ifadesidir. Buradaki takdir أهْلِ الْقَرْيَةِ şeklindedir. الْقَرْيَةَ kelimesi, muzâfı hazfedildikten sonra onun yerini almıştır.

Burada şöyle bir soru akla gelebilir. Muzâfın hazfedilip muzâfun ileyhin onun yerini alması her zaman mümkün müdür yoksa belli şartlara mı bağlıdır? Tabi ki bu soruya verilecek cevap hayırdır. Muzâf olan ögenin hazfı belirli şartlara bağlıdır. Örneğin رأيتُ غلامَ هندٍ demek istendiği yerde muzâf hazfedilip رأيتُ هنداً denmez. Çünkü burada “görme” eylemi غلام kelimesi için uygun olabileceği gibi هند kelimesi için de mümkündür. Dolayısıyla bu tarz bir niyâbe anlam karmaşasına yol açacaktır.^[62] Bu sebeple muzâfın hazfedilip muzâfun ileyhin onun yerine geçmesi ancak kelimada bir karışıklığa sebebiyet verecek bir durumun olmadığı zaman mümkündür ki bu da hazif sonrası kalan kısmın muzâfın hazfedildiğine dair bir alamet taşıması halinde mümkündür.

Hazfedildiğine dair bir delilin olması durumunda muzâfın hazfedilip muzâfun ileyhin onun yerini almasının icâz- ihtisâr ve gereksiz yere sözü uzatmamak gibi pek çok sebebi vardır. Kelamda bir anlam genişliği sağlamak da bu sebepler arasındadır. Örneğin {وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ} âyetinde^[63] الْبِرَّ kelimesi (iyi davranış) mastar olduğu için bir şahıs ile açıklanamaz. Halbuki âyette bu kelimeyi açıklayan haber şahıslara delaletle مَنْ şeklinde gelmiştir. Bu karineden yola çıkarak dilciler âyeti مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ بَرٌّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ şeklinde açıklayıp burada muzâfın mahzuf olduğunu söylemişlerdir.^[64] Ancak bu takdir kelimadaki anlam genişliğini ve mübalağayı ortadan kaldırmaktadır. Zira bu haliyle kelam müşahhaslaştırma yapmakta,

[60] en-Nisâ 4/23.

[61] Yûsuf 12/81.

[62] Ibn Ya'îş, *Şerhu'l-mufasssal*, 2/193.

[63] el-Bakara 2/177.

[64] Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Harisi es-Sîbeveyhi, *el-Kitâb* (Kahire: Mektebetü'l-Hânci, 1982), 1/282.

eğer iyilik ete kemiğe bürünseydi Allah'a ve ahirete iman ederdi gibi bir anlam ifade etmektedir. Bu anlam genişlemesi muzâfın varlığı durumunda söz konusu olmamakta, onun hazfi ile ortaya çıkmaktadır.^[65]

6- Mastarın Fiiline Nâib Olması

Bazı durumlarda fiil zorunlu bir şekilde bazen de tercihe dayalı olarak hazfedilir ve mastarı onun yerini alır. Örneğin *اضْرِبْ زَيْدًا ضَرْبًا* cümlesi fiilin hazfedilip hazif öncesi *me'ûlün* mutlak konumundaki mastarının ona nâib olmasıyla *ضَرْبًا* *ضَرْبًا* şekline dönüşür. İlk cümlede (*اضْرِبْ زَيْدًا ضَرْبًا*) görevi manayı tekit etmekten ibaret olan olan mastar, fiile nâib olunca bu görevinden soyutlanacak ve yeni görevler üstlenecektir. Çünkü nâib, menûb 'anhin konumunu üstlenir, onun delalet ettiğine delalet eder ve onun görevini yapar. Dolayısıyla cümle *ضَرْبًا زَيْدًا* şekline dönüştüğünde *زَيْدًا* kelimesinin âmili artık mahzuf fiil değil onun yerini alan mastardır.^[66] Mastar bu şekilde fiiline nâib olunca delalet bakımından da onun özelliklerini üstlenecektir ki bunlar emre delalet, gelecek zamana delalet, ve fâile yani muhataba delalettir. İlk cümlede tekide delalet eden mastar ikincisinde emre yani fiilin gerçekleştirilmesi isteğine delalet etmektedir. Abdullah Salih bu tarz niyâbedeki amacın mübalağa olduğunu iddia eder. Ona göre ilk cümle fiil ile başlar ve bu fiil hem olaya (hades), hem zamana doğrudan delalet eder. Ancak mastar bu ikisinden hadesi ön plana çıkararak zihnin ona yoğunlaşmasını sağlar.^[67]

7- İ'rab Alametlerinde Niyâbe

Dilcilerin çoğunluğuna göre i'rabda asıl olan harekedir.^[68] İsimler damme ile merfû, fetha ile mansup ve kesra ile mecrur olurlar. Ancak başka bir hareke ile ya da harf ile i'rab edilen isimler de vardır. Şöyle ki merfû konumda olduğu zaman damme yerine tesniye kelimeler elif ile, esmâ-i hamse ve cemi müzekker sâlim kelimeler vâv ile merfû yapılır. Mansup konumda fetha dışında bir şeyle i'rab edilen isimleri i'rab alametleri; tesniye ve cemi müzekker sâlimlerde yâ harfi, cemi müennes kelimelerde kesra, esmâi hamsede elif harfidir. Mecrur isimlerde kesra ile i'rab dışında tesniye, cemi müzekker sâlim ve esmâi hamsenin yâ ile, gayr-ı munsarif kelimelerin ise fetha ile i'rab edildikleri görülmektedir. Muzâri fiillerde ise ref alâmeti dammeye ek olarak nûn harfinin sübutu, nasb ve cezm halinde nûn harfinin veya illet harfinin hazfi asıldan farklı birer i'rab alameti olarak karşımıza çıkmaktadır.

Burada konumuzla ilgili sorular şunlardır. İ'rab alametleri asıl olarak yalnızca

[65] es-Samerrâî, *Me'âni'n-nahv*, 3/123.

[66] İbn Akîl, *Şerh-u İbn Âkîl*, 2/176.

[67] Bâbe'ir, *Zâhiratu'n-niyâbe fî'l-Arabiyye*, 501.

[68] Ez-Zeccâcî, *el-İzâh fî 'ileli'n-nahv*, 72; Radıyyüddin Necmeddin Muhammed b. Hasan Radi el-Esterabadi, *Şerhu'r-Radî 'ale'l-Kâfiye* (Bingazi: Câmi'atü Kâri Yûnus, 1996), 1/74; es-Sabban, *Hâşiyetu's-Sabbân*, 1/87.

harekeler midir yoksa harfler de harekeler gibi birer i'râb alameti midir? Mansup ya da mecrûr konumdaki kelimelerin sırasıyla damme, fetha ve kesra harekeler dışında başka bir hareke veya harf ile i'râb edilmesi niyâbe kapsamında mıdır değil midir?

İ'râbın harf ile mi yoksa hareke ile mi olduğu konusu Basralı ve Kûfeli dilcilere göre farklılık arz eder. Basralılara göre i'râbda asıl olan hareke ile olmasıdır. İ'râb harekesinin verildiği bu harfi Sîbeveyhi i'râb harfi şeklinde isimlendirir.^[69] Örneğin هذا جعفر dendiğinde i'râb dammedir, i'râb harfi de bu dammeyi taşıyan râ harfidir. Basralı dilcilere göre eğer i'râb harf ile olacak olsaydı harfin de tıpkı bir hareke gibi başka bir harfe verilebilmesi/eklenebilmesi gerekirdi. Bu mümkün olmadığı için i'râb hareke iledir. Kûfelilere göre ise i'râb hareke ile de harf ile de olabilir. Harf ile olduğu durumlarda bu harf kendi başına kâimdir, yani Basralıların i'râb harfi dedikleri son harfin ardından gelen ve ondan bağımsız olan bir harftir.^[70]

İ'râbda harekelerin asıl, harflerin onlara nâib olduğunu عن إنبابة الحركة (harflerin harekelere, harekelerin harflere nâib olması hakkında) şeklinde^[71] attığı başlık altında ele alan İbn Cinnî harflerin harekelere nâib olmasının tesniye elifi, cemaat vâvı ve esmâi sittede gerçekleştiğini belirtmektedir. Esmâi sittede elif, vâv ve yâ harflerinin sırasıyla fetha damme ve kesraya nâib olmasını i'râbda onlarla aynı görevi yerine getirmeleriyle gerekçelendirmektedir. Tesniye, cemi müzekker sâlim ve muzari fiilde de aynı durumun olduğunu söyledikten sonra i'râbdaki konumun aslında harekelere ait olduğunu ancak buralarda harflerin harekelere nâib olarak geldiklerini vurgulamaktadır.^[72]

Görüldüğü gibi yukarıdaki sorulara cevap verebilmek için aslında tesniye, cemi müzekker sâlim, cemî müennes sâlim, esma-i hamse ve muzari fiilin durumlarını ayrı ayrı ele almak gerekir. Zira ismi geçen her bir tür için farklı yorumlarla karşılaşmak mümkündür. Ama genel itibarıyla şunu söyleyebiliriz ki dilciler arasında yaygın olan görüşe göre merfû için damme, mansup için fetha, mecrur içinse kesra asıl i'râb alameti olarak kabul edilmiş, bunlardan farklı olarak gelen i'râb alametleri furû' addedilmiş ve kelimenin fer' bir alametle i'râb edilmesi asla niyâbe olarak açıklanmıştır. Ezherî (ö. 905/1499) bu durumu şöyle özetlemektedir: 'Bilindiği üzere ref, nasb, ver ve cezm olmak üzere dört tür i'râb vardır. Bunların alametleri ise ref için damme, nasb için fetha, cer (hafd) için kesra ve cezm için harekenin hazfidir. Bunlar aslı alametlerdir. Bir de asli alametlere nâib olan fer'î alametler vardır ki bunlar da on tanedir. Üçü dammeye nâibdir ki bunlar elif, vâv ve nûn harfleridir. Fethaya nâib olan dört şey vardır. Bunlar kesra, elif, yâ ve nûn harfinin

[69] es-Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/13.

[70] Ez-Zeccâcî, *el-İzâh fî 'ilel'in-nahv*, 82.

[71] Ebu'l-feth Osman İbn Cinnî, *el-Hasâis* (Mısır: Dâru'l-Kütübü'l-Misriyye, t.y.), 3/133.

[72] İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/135.

hazfidir. Kesraya nâib olan iki şey vardır. Bunlar fetha ve yâ harfidir. Harekenin hazfine nâib olan ise tek bir şey vardır ki o da illet harfinin veya nûn harfinin hazfidir.^[73]

Îrâb alâmetlerinin asıllığı ve fûruluğu ile ilgili dilciler arasında yaygın görüş yukarıda zikredildiği gibi (harekeler asıl, diğerleri fûru) olmakla birlikte^[74] özellikle modern dilciler bu konu üzerinde farklı görüşler de ortaya atmışlardır. Bu görüşlerden bazıları şu şekildedir:

Dr. Ahmed Alemuddin el-Cündî, îrâb alâmetlerinin hareketlerden ibaret olduğunu belirtmiş, harflerin bu hareketlere nâib olması hususunu reddetmiştir. Ancak buna makul bir alternatif getiremeyerek bazı kelimelerin îrâbsız bırakıldığı sonucuna varmıştır. Bu görüşe göre esmâi sittenin îrâbı, meddi ile birlikte harekeyledir. Cemi müzekker sâlimdeki damme ref ve isnâd alâmeti, vâv ise işbâ' içindir. Aynı şekilde kesra cer ve izafe alâmetidir ardından gelen yâ harfi de işbâ' içindir. Nasb halinde ise cemi müzekker sâlim kelimelere normalde fetha ile elif eklenmesi gerekir, ancak eklendiğinde tesniyeye benzeyecektir. Bu sebeple bu forma nasb alâmeti verilmemiş mansup olması gerektiği durumda mecrûr form kullanılmıştır. Aynı şekilde merfû konumda bulunan tesniyenin sonundaki elif bir îrâb alâmeti değildir. Zira ref alâmeti yalnızca dammedir. Oradaki elif tesniye elifinden ibarettir. Kelimenin sonu dammelenmek istendiğinde elif ortadan kalkacaktır ki bu durumda tesniye manası da olmayacaktır. Bu sebeple bu görüşte tesniye formu da alâmetsiz bırakılmıştır.^[75]

Modern araştırmacılardan Dr. Muhammed Hamâse Abdullatif'e göre bütün îrâb alâmetleri asıldır. Bulduğu bir kelimedede damme ne kadar aslı bir îrâb alâmeti ise vâv harfi de bulunduğu kelimedede onun kadar aslı bir îrâb alâmetidir. Bu görüşe göre îrâb alâmeti ile îrâb durumu farklı şeylerdir. Îrâb durumu kelimenin cümledeki konumuna göre sabittir ancak örneğin موسى kelimesi gibi hiçbir îrâb alâmeti taşımayan kelimeler vardır. Bu tip kelimelerin takdiri de olsa bir îrâb alâmeti yoktur. Böyle bir takdire ihtiyaç da yoktur. Zira kelimenin anlamını belirleyen takdir edilen îrâb alâmeti değil îrâb durumudur.^[76]

Dr. Abdullah Salih'e göre ise îrâb alâmetleri yalnızca hareketlerdir. Zahiri veya takdiri bir şekilde damme ref'; fetha nasb; kesra cer ve harekenin hazfi de cezm alâmetidir. Îrâbda asıl olan bunlardır. Bunlara aykırı olarak gelen îrâb alâmetleri

[73] Ebü'l-Velid Zeynüddin Halid b. Abdullah b. Ebu Bekr Vakkad Ezheri, *Şerhu't-tasrîh 'ale't-tavzîh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 1/57.

[74] Abdulhamid, *Evdahu'l-mesâlik*, 1/64.

[75] Ahmed Alemuddin el-Cündî, "Fî'l-îrâbi ve müşkilâtih", *Mecelletü Mecme'i'l-Luğati'l-Arabîyye* 42 (1978), 171-172.

[76] Muhammed Hamâse Abdullatif, *El-'Alâmetü'l-îrâbiyye fî'l-cümle beyne'l-kadîm ve'l-hadîs* (Kuveyt: Matbûâu Camiati Kuveyt, 1984), 157.

(gayr-ı munsarifin fethayla mecrur olması gibi) ise asla niyâbeten değil, bir ses olayına veya bir nahiv illetine bağlı olarak asıldan yapılan değişiklikten ibarettir. [77] Ona göre esmâi sittenin îrâb edildiği elif aslında fethanın uzun halidir, başka bir deyişle fetha aslında elifin bir cüz'üdür. Vâv ve yâ harfleri de aynı şekilde damme ve kesraya karşılık gelir. Dolayısıyla bunlarda bir asıl-nâib söz konusu değildir. [78] Tesniye ve cemi müzekker sâlimde kelimenin sonuna eklenen elif, vâv ve yâ harfleri îrâb alameti değil yalnızca tesniye ve cemiye temsil eden formlardır. Bu formların îrâb alameti olmak gibi bir görevleri yoktur. Dolayısıyla bu kelimelerin îrâbı kelimenin asıl harflerinin sonuncusuna takdir edilen fetha, damme veya kesra iledir. İrâbın takdiri olma sebebi ise telaffuz illetine bağlıdır. [79] Ona göre cemi müennes sâlimin fetha yerine kesra ile mansup olmasında ve gayr-ı munsarif kelimelerin kesra yerine fetha ile mansup olmasında da niyâbe söz konusu değildir. Cemi müennes kelime için ses olaylarından dolayı kesra asıl olarak nasb alametidir, gayr-ı munsarif kelimeler için de fetha asıl olarak bir cer alametidir. Bundaki illet de fiillere benzememektir. [80]

Görüldüğü üzere îrâb alametlerine dair klasikten farklı olarak modern dönemde ortaya atılan görüşlerin hiç birisi îrâb alâmetleri arasında niyâbeyi kabul etmemektedir. Bunların her birisi çalışmalarında görüşlerini uzun uzadıya delillendirmeye çalışmışlardır. Bu tartışmalara burada ayrıntılarıyla girmek istemiyoruz. Ancak kısaca değinmek gerekirse kelimelerin îrâbsız bırakıldığı görüş makul bir görüş değildir. Zira isimlerde asıl olan mu'râb olmaktır. Aynı cümle içerisine giren iki isimden birisinin îrâbını kabul ederken bir başkasını sırf yapısı farklı diye îrâbsız diye nitelemek doğru değildir.

Abdullah Salih'in elif, vâv ve yâ harflerini fetha damme ve kesranın uzun halleri kabul edip bunları esmâi sittenin îrâb alametleri olarak ileri sürmesi makul kabul edilebilir. Ancak cemi müennes sâlimin ses olaylarına bağlı olarak kesra ile mansup olmasından yola çıkarak bu tür kelimeler için kesrayı asıl olarak bir nasb alameti iddiası tutarlı değildir. Zira kesra asıl olarak cer alametidir. Aynı zamanda nasb alâmeti olarak kabul edilmesi cemi müennes sâlim kelimelerle benzer ses özelliklerine sahip diğer kelimeler için de bir îrâb alameti olmasını gerektirir ki böyle bir durum söz konusu değildir. Diğer taraftan cemi müzekker sâlimin nasb halinin ve tesniyenin ref halinin son harfine takdir edilen bir damme veya fetha ile gerçekleşmesi makul değildir. Zira zaten harekesi olan mu'râb bir isme hareke takdir edilmez. Onun bu sonuca varmasına yol açan şey niyâbeyi yalnızca nahvî terkiplerde var olan bir olgu olarak kabul etmesi, bunun dışında harf ve hareke düzeyinde niyâbeyi reddetme çabasının bir sonucudur. Nitekim bu durum, yaptığı

[77] Bâbe'ir, *Zâhiratu'n-niyâbe fi'l-'Arabiyye*, 177.

[78] Bâbe'ir, *Zâhiratu'n-niyâbe fi'l-'Arabiyye*, 179.

[79] Bâbe'ir, *Zâhiratu'n-niyâbe fi'l-'Arabiyye*, 186.

[80] Bâbe'ir, *Zâhiratu'n-niyâbe fi'l-'Arabiyye*, 191.

niyâbe tanımında da kendini göstermektedir. Bu sebeple o, îrâb alametlerinin bir-biri yerine kullanılmasını nahvi terkipten bağımsız olarak kelime özelinde gerçekleşen hususlar olması gerekçesiyle niyâbe olarak kabul etmemiştir.

8- Cümlelerin Müfred Kelimelere Nâib Olması

Nahivcilerin çoğunluğuna göre Arapçada isim cümlesi ve fiil cümlesi olmak üzere iki tür cümle vardır. Cümlenin türünü belirlemedeki kriter onun ilk kelimesidir. Eğer isimle başlıyorsa bir cümle isim cümlesi, fiil ile başlıyorsa da fiil cümlesidir. Bu kriterden yola çıkan bazı dilciler zarf ya da câr mecrûla başlayan cümleleri (في الدار زيد) cümlesi gibi) ayrı bir tür olarak değerlendirmişlerdir. Bazı dilciler de cümleyi isim, fiil ve şart cümleleri şeklinde üçe ayırıp şart cümlesini ayrı bir tür kabul etmişlerdir. Cümleyi sadece isim cümlesi ve fiil cümlesi şeklinde taksim edenler ise bu son iki türü isim ya da fiil cümlesi içerisinde değerlendirmişlerdir.^[81] Hangi taksim kabul edilirse edilsin her durumda cümle müsned-müsned ileyh olmak üzere asgari iki bileşenden oluşmaktadır. Diğer taraftan cümlelerde asıl olan bağımsız, kendi başına kaim olmaktadır. Cümlelerin müfred öğelere nâib olması tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır.

Îrâb olgusu asıl itibariyle müfred öğeler (isim veya muzari fiil) içindir. Zira müfred öge, îrâb hareketini zahiri bir şekilde alabilen veya takdiri olarak taşıyabilen tek bir kelimedenden ibarettir. Cümle ise, en az iki kelimedenden oluştuğu için îrâb hareketi alabilmesi söz konusu değildir. Îrâbın, asıl itibariyle, yalnızca müfred öğeler için olması bu sebeplerdir.^[82] Müfred öğeler, içerisinde yer aldıkları cümledeki konumlarına göre îrâb edilir, bu konumun gerektirdiği îrâb alametini kendi yapılarına uygun olarak taşırlar. Cümlelerde ise Ebû Hayyân'ın ifadesiyle asıl olan müstakil olmaktadır.^[83] Başka bir deyişle asıl olan cümlelerin îrâbda bir mahallinin bulunmamasıdır. Ancak bazı cümlelerin îrâbda mahallinin olduğu da bir gerçektir. Bu durumu dilciler cümlenin müfredin yerini alması başka bir deyişle cümlenin müfrede nâib olması şeklinde açıklamışlardır. Örneğin İbn Cinnî bu hususta "müfred ile cümle arasında benzerlikler vardır, cümlenin sıfat, haber veya hal olarak müfredin yerini alması bunlardandır. Mesela مررتُ برجل وجهه حسن (Yüzü güzel olan bir adama uğradım) cümlesinde وجهه حسن (onun yüzü güzeldir) cümlesi bir sıfat konumunda müfredin yerini almıştır,^[84] demektedir. Şunu özellikle vurgulamak gerekir ki bir cümlenin müfrede nâib olması demek oradaki cümlenin yerine bir müfred öge takdir edip anlamı ona göre vermek demek değildir. Müfrede nâib olan cümlenin müfrede te'vil edilmesi mümkündür, ancak bu te'vil bir zorunluluk

[81] Bu konudaki farklı görüşler için bkz. İbn Ya'îş, *Şerhu'l-mufasssal*, 1/88; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 1/57; Fahreddin Kabâve, *Îrâbü'l-cümel ve eşbâhü'l-cümel* (Haleb: Dâru'l-Kalemi'l-Arabi., 1989), 19-25.

[82] Kabâve, *Îrâbü'l-cümel ve eşbâhü'l-cümel*, 33.

[83] el-Endelûsî, *Irîşâf*, 3/1617.

[84] İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/181.

değildir. Radî, (ö. 688/1289'dan sonra) 'bir cümlelin müfredde nâib olması' ifadesinin, i'râb açısından onun müfred için mümkün olan bir konumda bulunmasından ve mahalli olarak onun i'râbını almasından öte bir şey olmadığını belirtir.^[85] Zira müfredde tevîl edilmesi durumunda bir cümlelin anlam özellikleri bakımından değişikliğe uğraması pek çok durumda kaçınılmaz bir sonuçtur.

Buradan yola çıkarak cümleleri müfredin yerini alan yani ona nâib olabilen cümleler ve müfredde nâib olmayan cümleler şeklinde iki kısma ayırmak mümkündür. Aslında bu taksim ilgili kitaplarda daha meşhur haliyle i'râbda mahalli olan cümleler ve i'râbda mahalli olmayan cümleler şeklinde yer bulmuştur. Bu açıdan i'râbda mahalli olan cümle, yerine müfred bir ögenin takdir edilebildiği cümleye tekabül ederken, i'râbda mahalli olmayan cümle de bu takdirin yapılamadığı türe karşılık gelmektedir.^[86] Cümleleri i'râbda mahallinin olup olmamasına göre taksim etmedeki amaç içerisinde yer aldığı kelamdaki konumunun net olarak belirlenmesi, öncesi ve sonrası ile bağlantısının ortaya konmasıdır. Bu amacın dışında cümle her iki durumda da aynı cümledir, özellikleri bakımından farklılık göstermez.^[87] Yani aynı şekilde kurulmuş bir cümlelin içerisinde yer aldığı konuma göre i'râbda mahalli olabileceği gibi bazen de olmaz. Ancak eğer müfredde nâib bir konumda ise içeriğiyle veya lafzıyla ona delalet edecek ve mahalli veya takdiri olarak onun i'râbını alacaktır.

Bu yönüyle cümleler aslında bazı müfred öğelere benzerler. Örneğin harflerin, mazi ve emir fiillerin i'râbda mahalli yoktur, ancak bu durum onların öncesiyle veya sonrasıyla alakasının olmadığı, içerisinde yer aldığı bağlamdan tamamen soyutlandığı anlamına gelmez. Buradaki mebnilikten kasıt bağlamının veya etrafındaki kelimelerin değişmesiyle anlamının değişmeyeceği ve her durumda sabit olan tek bir formunun olmasıdır. İsimlerin ve mu'rab fiillerin sonları ise bağlamına, öncesinde ve sonrasında bulunan diğer öğelerle lafzi veya manevi bağlantısına dayalı olarak değişir. Cümlelerin durumu da tıpkı müfredlerinki gibidir. İ'râbda mahalli olmayan cümleler, mebni kelimelere benzerken i'râbda mahalli olanlar da mu'rab kelimelere benzerler, lafızlarının veya içeriklerinin delaletiyle onların yerini alırlar. Ancak tıpkı mebni ve müfred mu'rablarda olduğu gibi cümlelerin her iki türünün de öncesi ve sonrasıyla bir alakası ve yer aldığı kelamda bir görevi vardır.^[88]

Cümlelerin kendisine nâib olduğu müfred öge, mastar ya da ism-i fâil, ismî mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe gibi bir müştak isim olabilir.^[89] Örneğin { وَسَبَّحَ بِحَمْدِ رَبِّكَ }

[85] el-Esterabadi, *Şerhu'r-Radî 'ale'l-Kâfiye*, 4/103,243.

[86] es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 2/331.

[87] Kabâve, *İ'râbü'l-cümel ve eşbâhü'l-cümel*, 35.

[88] Kabâve, *İ'râbü'l-cümel ve eşbâhü'l-cümel*, 36.

[89] Bâbe'ir, *Zâhiratu'n-niyâbe fi'l-Arabiyye*, 572.

{وَجَاؤْ أَبَاهُمْ عِشَاءً يَبْكُونَ} âyetinde^[90] ثَقُومُ cümlesinin takdiri قيامك masterıdır. {حِينَ تَقُومُ} âyetinde^[91] يَبْكُونَ cümlesinin takdiri باكين şeklinde ism-i fâildir. Üçüncü bir tür olarak cümlelerin meczum konumdaki muzari fiile nâib olabileceği de iddia edilmiştir. Onlara göre bu durum şart cümlelerinde cevap cümlesinin fâ ile başladığı durumlarda vardır.^[92]

Müfrede nâib olup onun i'râbını alan cümlelerin sayısı hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Çoğunluğun görüşüne göre bunlar yedi tane olup aşağıdaki cümlelerdir:

- Haber konumundaki cümle: Mübtedânın veya inne ve kardeşlerinden birinin haberi konumundaki cümle mahallen merfû, kane ve kardeşlerinin haberi konumundaki cümle mahallen mansuptur. عليَّ جاءَ صَدِيقُهُ cümlesinin haberi bu şekildedir.

- Hâl konumundaki cümle: Mahallen mansuptur. {لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى} âyetinde^[93] وَأَنْتُمْ سُكَارَى cümlesi buna örnektir.

- Mef'ûl konumundaki cümle: قول veya türevi bir fiille hikaye edilen ve fâile nâib olmayan cümlelerdir, mahallen mansuptur. {ثُمَّ يُقَالُ هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ} âyetinde^[94] هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ cümlesi buna örnektir.

- Muzâfun ileyh konumundaki cümle: Mahallen mecrurdur. {وَأَنْذِرِ النَّاسَ يَوْمَ يَأْتِيهِمْ} cümlesi muzâfun ileyh konumdadır. {الْعَذَابِ} âyetinde^[95] يَأْتِيهِمُ الْعَذَابِ cümlesi muzâfun ileyh konumdadır.

- Cezmeden bir şart cümlesinin cevabında fâ harfinden veya إذا dan (fucâiyye) sonra gelen cümle: muzari fiile niyabeten mahallen meczum konumdadır.

- Müfrede tabi olan cümle: Sıfat, atıf harfi ile atıf, ya da bedel olmak üzere üç türlü olabilir. Örneğin {رَبَّنَا إِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ} âyetinde^[96] لَا رَيْبَ فِيهِ cümlesi, öncesinde yer alan يَوْمٍ kelimesinin sıfatı olarak mecrur konumdadır. زيد منطلق cümlesindeki vâv harfi atıf harfi olarak kabul edildiğinde ardından gelen cümle habere (منطلق) atfedilmiş olup mahallen merfû konumda olmaktadır.

- İ'râbda mahalli olan bir cümleye tâbi olan cümle: Bu durum atf-1 nesakda

[90] et-Tûr 52/48.

[91] Yûsuf 12/16.

[92] Kabâve, *İ'râbü'l-cümel ve eşbâhü'l-cümel*, 136.

[93] en-Nisâ 4/43.

[94] el-Mutaffifîn 83/17.

[95] İbrahim 14/44.

[96] Âl-i İmrân 3/9.

ve bedelde olmaktadır. örneğin زيد قام أبوه وقعد أخوه cümlesinde vâv harfi atf olarak kabul edildiğinde قام أبوه cümlesine atfıla mahallen merfû olmaktadır.^[97]

Burada nâib ögenin i'rabına da değinmek gerekirse bu konuda nâibi faili diğerlerinden ayrı tutmak gerekir. Zira nâib-i fâil, fâil olarak i'rab edilmez. Ancak diğer niyâbe örneklerinde nâib öge işgal ettiği konuma göre i'rab edilir. Mesela bir mas-tara niyâbeten mef'ûlün mutlak konumunda olan bir ism-i tafdil veya ism-i alele doğrudan mef'ûlün mutlak denir. Aynı şekilde mahzûf muzâfına nâib bir muzâfun ileyh, işgal ettiği konuma göre doğrudan fâil, mef'ûl, mübteda, haber vb. şeklinde i'rab edilir.

SONUÇ

Niyâbe, bir sebebe bağlı olarak bir cümlenin veya bir terkinin unsurlarından birisinin hazfedilip onun yerine başka bir ögenin geçmesi ve bu yeni ögenin, işgal ettiği makamın bir gereği olarak mahzûfun bazı özelliklerini taşıması şeklinde özetlenebilir. İlk dönem dil kitaplarında bu olgu 'bir şeyin başka bir şeyin yerine geçmesi' manasına sahip pek çok tabirle ifade edilmiş, ancak zamanla bu ifade tarzının kapsamına giren bedel, ta'vîz gibi benzer dil olgularından ayırarak niyâbe şeklinde kavramlaşmıştır. Niyâbe, fâilin hazfedilip mef'ûlün onun yerine geçmesi, bir muzâfun hazfedilip yerini muzâfun ileyhine bırakması veya bir fiile kendi mas-tarı dışında bir şeyin mef'ûlün mutlak olarak bağlanması gibi cümlede bir ögenin hazfedilip yerini başka öğelere bırakması şeklinde karşımıza çıktığı gibi i'rab alametleri düzeyinde de gerçekleşebilmektedir. Hangi türden olursa olsun niyâbe mutlaka bir sebebe binaen ortaya çıkmaktadır. Bu sebep, gramatik açıdan dilin temel kurallarına aykırılık oluşturan bir problemin çözümü gibi dilin genel kaide ve kurallarına ya da îcâz, ihtisâr ve manada genişlik sağlamak gibi terkip ve cümlelerin delâlet ettikleri manaya yönelik olabilmektedir. Arap dilinde tarihi süreçte pek çok tartışmaya ve ihtilafa konu olmuş oldukça kapsamlı bir örnekleme bulunan niyâbe olgusunu tüm örneklemeyle bir makaleye sığdırmak mümkün değildir. Ancak bu örneklemeden kullanım sıklığına göre yapılan bir seçkiyle niyâbenin genel çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır.

[97] İ'rabda mahalli olan cümlelerin sayıları, türleri ve dilcilerin bunlara dair ihtilafları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Muhammed Cemaleddin Abdullah b. Yusuf İbn Hişam, *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb* (Dimâşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 536-557; Kabâve, *İ'râbü'l-cümel ve eşbâhü'l-cümel*, 135-270; Bâbe'ir, *Zâhira-tu'n-niyâbe fi'l-'Arabîyye*, 574-595.

KAYNAKÇA

- Abdulhamid, Muhammed Muhyeddin. Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik. Beyrut: Menşûrâtü'l-Mektebeti'l-Asriyye, ty.
- Abdullatif, Muhammed Hamâse. El-'Alâmetü'l-irâbiyye fî'l-cümle beyne'l-kadîm ve'l-hadis. Kuveyt: Matbûatu Camiati Kuveyt, 1984.
- Bâbe'ir, Abdullah Salih Amr. Zâhiratu'n-Niyâbe fî'l-'Arabiyye. Yemen: Dâru Hadramevt, 2010.
- el-Afgânî, Said b. Muhammed b. Ahmed. el-Mücez fî kavâ'idü'l-luğati'l-'Arabiyye. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2003.
- el-Cündî, Ahmed Alemuddin. "Fî'l-irâbi ve müşkilâtih". Mecelletü Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye 42 (1978): 155-172.
- el-Enbârî, Ebû'l-Berekât (ö. 577). Esrâru'l-'Arabiyye. Kuveyt: Vuzâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2015.
- el-Endelûsî, Ebu Hayyân. İrtişâfu'd-darb min Lisâni'l-'Arab. Kahire: Matbaatu'l-Hânci, 1998.
- el-Esterabadî, Radiyyüddin Necmeddin Muhammed b. Hasan Radi Şerhu'r-Radî 'ale'l-Kâfiye. Bingazi: Câmi'atü Kâri Yûnus, 1996.
- Ezherî, Ebû'l-Velid Zeynüddin Halid b. Abdullah b. Ebu Bekr Vakkad. Şerhu't-tasrîh 'ale't-tavzîh. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000.
- Hasan, Abbas. en-Nahvu'l-vâfi. Kahire: Dâru'l-Meârif.
- İbn Akîl, Bahauddin Abdullah el-'Akîl el-Mısıri el-Hemedânî. Şerh-u İbn Âkîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik. Kahire: Dâru't-Turâs, 1980.
- İbn Cinnî, Ebû'l-feth Osman. el-Hasâis. Mısır: Dâru'l-Kütübü'l-Misriyye, ty.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerriyyâ. es-Sâhibî fî fikhil-luğa ve süneni'l-'Arab fî kelâmihâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdullah b. Yusuf Muğni'l-lebîb 'an kütübü'l-e'ârif. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1985.
- İbn Malik et-Tâî, Ebû Abdullah Cemaleddin Muhammed b. Abdullah Şerhu't-teshîl. Gîze: Hicr, 1990.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim Ebû'l-Fâzil. Lisânu'l-'Arab. Beyrut: Dâru Sâdir, 1993.
- İbnü's-Serrac, Ebû Bekr Muhammed b. Seri b. Sehl el-Bağdadî el-Usûl fî'n-nahv. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ty.
- İbn Ya'îş, Ali b. Ya'îş, Muvaffakuddin Ya'îş b. Ali. Şerhu'l-mufassal. Mısır: İdâretü't-Tibâ'ati'l-Müniriyye, ty.
- Kabâve, Fahrreddin. İrâbü'l-cümel ve eşbâhü'l-cümel. Haleb: Dâru'l-Kalemi'l-'Arabi, 1989.
- el-Lubdî, Muhammed Semîr Necib. Mu'cemu'l-mustalehâti'n-nahviyye ve's-sarfiyye. Beyrut: Muessesetü'r-Risâle, 1985.
- el-Müberra, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd. el-Muktedab. Kahire: Lecnetü İhyâ-i Tûrâsi'l-İslâmi, 1994..
- es-Sabban, Ebû'l-İrfan Muhammed b. Ali. Hâşiyetu's-Sabbân 'alâ Şerhi'l-Üşmûnî lielfiyyeti İbni Mâlik. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- es-Samerrâî, Fazıl Salih. Me'âni'n-nahv. Kahire: Şeriketu'l-'Atik li Sinâ'ati'l-Kitâb, 2003.
- es-Sîbeyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Harisi el-Kitâb. Kahire: Mektebetü'l-Hânci, 1982.
- es-Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. el-İktirâh fî usûli'n-nahv. Dimaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2006.
- es-Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. Hem'u'l-hevâmi' fî şerh-i cem'i'l-cevâmi'. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998.
- eş-Şemâiyile, Eymen Mubarek Ramazan. En-Niyâbetu fî'n-nahvi'l-'Arabî. Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi, Lisansüstü Çalışmalar Enstitüsü, 2011.
- eş-Şemrî, Mecid Nevîd. "en-Niyâbe vemâ yudârî'uhâ minel'l-mustalehâti'n-nahviyye". Mecelletü'l-Feth 2/27 (2006): 22-29.
- el-Ukberî, Ebû'l-Bekâ Abdullah b. Huseyn. el-Lübâb fî 'ileli'l-binâ ve'l-irâb. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, 1995
- ez-Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed Murtaza el-Huseynî. Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs. Kuveyt: Matba'atu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1977.
- Ez-Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. İshak. el-Îzâh fî 'ileli'n-nahv. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1979.
- ez-Zerkeşî, İmâm Bedreddin Muhammed b. Abdillâh. el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân. Kahire: Mektebetü Dari't-Turâs, 1984.

